
„Aukso amžiaus“ pabaiga: Antano Baranausko versija

Paulius Subačius

*Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
LT-2600 Vilnius*

Straipsnyje siekiama apžvelgti, kaip Antano Baranausko veikalai reprezentuoja ir provokuoja sąmoningumo pertvarkas, būdingas XIX a. vidurio Lietuvai. Keliami hipotezė, kad kai kurios poeto tekstuose pastebimos sąmoningumo inovacijos yra unikalios to meto literatūrinio mąstymo požiūriu ir leidžia daryti platesnius apibendrinimus apie Baranausko vietą Lietuvos krikščioniškojoje modernizacijoje. Ypač tai pasakytina apie laiko ir istorijos sampratą, gamtinio ciklo ir linearaus vyksmo interpretavimą. Baranauskiškas poetinio istorijos patyrimo modelis mėginamas rekonstruoti paradigminių laiko sampratų, būdingų Vakarų civilizacijai, kontekste.

Raktažodžiai: sąmoningumo istorija, linearus laikas, literatūra: XIX a., „aukso amžiaus“ mitas

Antano Baranausko veikalų vieta lietuvių sąmoningumo panoramoje yra plati ir jau šiek tiek svarstyta tema¹, todėl imamės ne punktyriško galimų jos aspektų vardijimo, sistematizavimo, o tik vieno mąstysenos poslinkio ir postūmio. Drįstame kalbėti apie postūmį, nes Baranausko poezija ne tik liudijo sąmoningumo struktūrų kaitą, bet ir inicijavo, stiprino naujus mąstymo būdus: „Literatūrinė savimonė pretendavo į lietuviško identiteto branduolį, taip tapdama realiu istorijos veiksmu“². Galime ir turime į savo literatūrą identitetų raidos aspektu žvelgti ne kaip į marginalų sociokultūrinį efektą, o kaip į aktyviausią permainų generatorę. Deja (ar laimei), poetinė savimonė buvo ir galbūt tebelieka labiau kultivuota už kitus lietuviškos savimonės laukus. Bendriausia pastebėjimą, kad Baranauskas pereina nuo ciklinio prie linearaus laiko modelio, esame mėginę argumentuoti ankstesniuose straipsniuose³. Kadangi šį sykį norime pasiūlyti šiek tiek drąsesnių išvadų, turime pradėti iš toliau, įrašyti baranauskiškas laiko kategorijas į europinį kontekstą.

Kokios laiko ir istoriškumo sampratos Vakarų pasauliui buvo žinomos nuo seniausių laikų, kokioms kultūrinėms paradigmoms jas galima priskirti? Sekant Mircea'os Eliades veikalo „Amžinojo sugrįžimo mitas“ išvalgomis būty galima teigti, kad iki pat XIX a. vyravo, o turint galvoje žemdirbišką kultūrą, – net iki mūsų dienų išliko ir reiškiasi savimonės forma, kuri „išvengia“ istorijos. Nuo rūsčios, gąsdinančios istorijos patirties pabėgama į ciklinių pasikartojimų, t. y. pradingimų ir sugrįžimų, myrių ir atgimimų, prieglobstį: „[...] „pirmykštis žmogus“, suteikdamas laikui ciklišką pobūdį, anuliuoja jo ne-

grįžtamumą. Viskas prasideda iš pat pradžių kiekvieną akimirką. Praeitis tėra ateities provaizdis. Joks įvykis nėra negrįžtamas ir jokia permaina nėra galutinė“⁴. Laikantis vienos pamatinių opozicijų tradicijos, tokį vaizdinį galima pavadinti *gamtinio* pasaulio vaizdiniu. Pagal kitokią, pavyzdžiui, Jeano Gebserio sociokultūrinę tipologiją, – tai *mitinė* sąmonės struktūra⁵.

„[...] „Didžiojo Laiko“ teorijos yra aptinkamos drauge su mitu apie vienas po kito einančius amžius; be to, „aukso amžius“ visada eina ciklo pradžioje, prie paradigminio *illius temporis*“⁶. Žinomiausios literatūrinės „aukso amžiaus“ mito ankstyvosios apraiškos – Hesiodo „Darbai ir dienos“ (104–201 eilutės) bei Ovidijaus „Matamorfozės“ (I dalies 89–162 eilutės). „Aukso amžiaus“ mitologema neišnyksta iki pat postmodernaus galvojimo, t. y. iki mūsų dienų, tačiau *mitinė* sąmonės struktūra pamažu užleidžia vietą *mentaliniam* perceptualaus suvokimo darinių tipui, kuris nukreiptas, anot jau minėto Gebserio, „į linijinės erdvės matmenis. Jį nusako kryptingos minties, individualios valios ir privalomo priežastingumo sampratos“⁷.

Kokiuose praeities kloduose ieškoti mentalinio, *nemitinio* ar *pomitinio* sąmoningumo užuomazgų, jei susitelksime tik ties laiko ir istoriškumo problematika? Šiuolaikinis istorinis žmogus, palyginti su tradiciniu (*mitinės* savivokos) žmogumi, „*save laiko ir nori būti istorijos kūrėju*“⁸. Tokios savivokos ankstyviausios užuomazgos siejamos su hebrajiška mąstymo ir pirmiausia šventybės suvokimo tradicija: „[...] hebrajai pirmieji atrado istorijos kaip Dievo epifanijos reikšmę, ir ši koncepcija, kaip ir reikėjo tikėtis, bu-

vo krikščionybės perimta ir išplėtota⁹. Istorijos įvykių kaip Dievo ženklų – pirmiausia didžiųjų išvarymo iš Rojaus, Atpirkimo ir laukiamos dienų pabaigos įvykių – unikalumas vertė vaizduotis tolydų, kryptingą laiko ištęstumą tarp pirmojo ir paskutiniojo žmogiškosios – žemiškosios – istorijos taško. Ankstyvosios Bažnyčios tėvų į teologijos sferą įvesta nauja laiko samprata ir linearumo tema „galėjo būti ir buvo svarstoma taip pat filosofiskai, kalbant apie laiko vienkartinumą ir negrižtamumą, taip pat apie jo „perėjimą“ per unikalų egzistencijos tašką – dabartį¹⁰.

Atpirkimo įvykis reiškia, kad „visos žmonijos likimas [...] irgi rutuliojasi vieną kartą, vieną kartą visiems laikams konkrečiu ir nepakeičiamu laiku, istorijos ir gyvenimo laiku“¹¹. „Būtent šią linijinę laiko ir istorijos koncepciją, kurią jau II a. apmetė šv. Irenėjus, perėmė šv. Bazilijus, šv. Grigalius ir pagaliau išplėtojo šv. Augustinas“¹². Pastarasis „paradigmiškai aprašo krikščioniškajai (o vėliau ir mūsų sekuliarizuotajai) kultūrai būdingą linijinę istorijos sampratą, pabrėždamas jos priešingumą ciklinei pagoniškajai sampratai: istoriniu ir vieninteliu momentu Dievas sukūrė pasaulį“¹³. Vienuoliktose „Išpažinimų“ knygoje sakoma: „Praeities dabartis – yra atmintis, dabarties dabartis – stebėjimas, o ateities dabartis – laukimas“ (Eugenijos Ulčinaitės vertimas)¹⁴.

Nepaisant to, kad ši iš esmės krikščioniška laiko bei istorijos samprata yra santykinai anksti apmąstyta ir įtvirtinta, „Europos liaudies sluoksnių christianizacija nepajėgė sunaikinti [...] ciklinių bei astralinų teorijų“¹⁵. Istoriskumas ilgas amžius liko elito sąmoningumo dalyku, elito problema¹⁶. Tik Apšvieta linearų laiko modelį įstengė paskleisti kur kas plačiau. Podraug radosi ir dvi linearumo suvokimo versijos. Istorijos vystymosi, pažangos mintis, vėliau sukarikatūrinta iki marksistinio progreso, ženklinio sekuliariąją Apšvietos kryptį. Tuo tarpu katalikiška Apšvieta, vyravusi Lenkijoje ir Lietuvoje, racionalizavo laiką, tačiau nepamiršo ir istoriskumo dieviškojo matmens.

Romantizmas, kurį įmanu interpretuoti kaip Apšvietos deviaciją, už Apšvietos ribų neišėinančią kontraformą, ypač dalinis ir ribotas atrodo vyravusio laiko modelio požiūriu. It hebrajiškos tradicijos atbalsis romantizme pasirodo istorijos kaip teofanijos suvokimas. Taikant teofaninę istorijos koncepciją *tauta* galėjo būti laikoma Dievo parinktu reiškimosi tarpininku. Apskritai romantikai laiko koncepciją perėmė iš Giambattista'os Vico ir derino hebrajišką linearų bei helenišką ciklinį laiko suvokimą¹⁷. Primityvesniuose (sąmoningumo, o ne literatūrinio išmoningumo požiūriu) romantizmo variantuose, o būtent tokie pasiekė Lietuvą, XIX a. viduryje vyravo ciklinė laiko samprata – taigi, primenant Eliade'os analizę, antiistorinė samprata, kurią po Apšvietos jau galima vadin-

ti „atkritimu“ į mitinį sąmoningumą, su kuriuo krikščioniškasis rungėsi daugelį amžių.

Apšvietos ir romantizmo sandūros kontekste, kuri mes aptariame tik laiko modelių požiūriu, ypač akivaizdu, kad „krikščionybė yra *šiuolaikinio* ir *istorinio* žmogaus religija, žmogaus, kuris vienu metu atrado asmeninę *laisvę* ir *tolydinį laiką* (vietoje cikliško laiko). [...] Dievo buvimas yra aktualesnis šiuolaikiniam žmogui, kuriam istorija yra istorija, o ne kartotė, nei archajinių ir tradicinių bendruomenių žmogui, kuris, kad apsigintų nuo istorijos siaubo, turi savo žinioje [...] mitus, apeigas ir elgesio priesakus [...]“¹⁸. Baranausko veikaluose atsiskleidžianti laiko suvokimo struktūra turi ir lenkiško-lietuviško romantizmo, ir Apšvietos bruožų, tačiau ne vienu atveju būtent dviejų galvojimo modelių „susitikimo vietoje“ pasirodo Dievo figūra, kuri sankcionuoja istorinį sąmoningumą, atitolina nuo pasitikėjimo „nebegaliojančiu“ mitu. Tai ypač ryšku kūrinyje „Dainu dainelė“. Jo signatūra – kalnai yra svarbi romantizmo figūra, bylojanti apie laisvę, atvirą erdvę, gamtinį ir dvasinį vertikalumą. Lietuvių literatūrai artimiausioje lenkų poezijoje, konkrečiai Seweryno Goszczyńskio ir Juliuszo Słowackio veikaluose, kalnai suvokiami ir kaip Dievo artumo ženklas¹⁹. Ir išties jis pasirodo kaip didis, tačiau mylintis, baimės nekeltantis istorijos tvarkytojas. Eilėraščio laikas, kai „Ant smėliakalnių, ant piliakalnių / Ažuolai švęsti kerėjo“²⁰, yra šviesus, „auksinis“ laikas. Tačiau išskyrus pakilų romantinį laisvės apibūdinimą – „Niekur nebuvo vergija“²¹, „aukso amžius“ neapaukęs stebukliniais vaizdiniais. Užuoat geidus jį su(si)gražinti, rūpinamasi gyvastinga ateitimi, kurios maloningumo garantija – Aukščiausiojo ištiesta pagalbos ranka: „Dievas, ko reikia mum, žino“²². Toks pasiklovimas – orus ar net drąsus ištikusių (išvardytų) nelaimių, rūsčios istorijos akivaizdoje. Jis liudija, kad istorija jau suvokiama kaip Dievo dovana, duota gyventi ir įprasinti savąjį laiką.

Poetiniuose „Kelionės Petaburkan“ laiškuose istorijos, jos laiko ir erdvės koordinačių pojūtis neįtikėtinais aštrus. Būtent šis pojūtis, menkiausias vaizdinės detalės interpretavimas istorinių gyvenimo permąstymų, Rytų ir Vakarų krikščionybės varžymosi požiūriu suteikia poeto kelionei pilgrimage broožų. Pilgrimage, krikščionių romantikų interpretuota kaip pamatinė būties forma²³, Baranausko *gromatose* sklaidžiasi ir kaip tikslingas, vidujai sutelkiantis tikslo siekimas, ir kaip krikščionybės istorinio kelio apmąstymas, kurį įrėmina nelaikinis eschatologinis pažadas.

Kaip yra pastebėjęs Skirmantas Valentas, nesuvaldomas miško naikinimas „Anykščių šilelyje“ tęsiasi keturias žmonių kartas ir primena keturis Ovidijaus „Matamorfozėse“ vaizduojamo žmonių nuosmukio amžius²⁴. Galėtume papildyti – antroje poemos dalyje įmanu suskaičiuoti minint keturis šilelius, ar

ba keturias šilelio generacijas. Tačiau ši kaita perdėm istorinė – pirmąjį mišką išskynęs Jogaila. Nurodoma akivaizdi tokio poelgio priežastis: „Kad jau nebetarnautų dievaičiam tėvynė“²⁵. Toli gražu ne pirmą pradei giriai giedama poemą išgarsinusi pirmosios dalies pasididžiavimo ir susižavėjimo giesmė.

Vis dėlto „Anykščių šilelyje“ šmėkšteli ir paslaptingi archajiški „plotai apžėlę, apgriūti, aptemę“²⁶, tokie nepanašūs į saulėtą, paukščių bei žvėrelių apgyventą pušyną. Kaip gamtinės, kartotinės, mitinės laiko patyrimo plotmės ir istorinės savivokos netikėtas susidūrimas gali būti interpretuojamos 195–216 poemos eilutės. Kas joms būdinga? Visų pirma ilgiausia poemoje ir bene visoje Baranausko poezijoje loginė gretinimo konstrukcija: „Jei ant šio išsvilusio po kalnus lydimo / Teip daug širdyj išželia ramaus atminimo“ (195–196 eil.) – „Tai kokio bebūdavo iš seno šilelio / Meilingo atminimo, gražaus ramumėlio“ (207–208 eil.)²⁷. Atminties gyvasties sąlyga – „kai mislis ažlyja“ – patvirtintų išpūdį, kad atsidūrėme mitinio laiko mąstymo verpete. Anot Valento, frazė „mislis ažlyja“ reikalauja diachroninės rekonstrukcijos, atskleidžiančios baltiškosios ir indoeuropietiškosios kalbinio mąstymo ir metaforų kūrimo tradicijos perdavimą²⁸.

Tačiau kokia gili bebūtų mito nuolaužos atverta amžių properša, į ją vos težvilgtelima. Atsitraukimą į aiškesnę, saugesnę istorinę plotmę, modernaus žmogaus atstumą žodinės (mitą perduodančios) tradicijos atžvilgiu liudija visa grupė neveikiamųjų dalyvių: *snausta, suausta, perėta, turėta*. Jų nėra kitose „Anykščių šilelio“ vietose – jie beveik unikalūs visos Baranausko poezijos požiūriu. Įmanoma spekuliatyvi prielaida, kad minėtų formų vartojimas byloja atsiiribojimą nuo vaizdinių, kuriuos pagimdė mitinis galvojimas. Priešingai, kone ištisai dalyvinė tolesnė veiksmo raiška visai kitokia – veikiamosios formos perteikia tėvų pasakojimų, kuriais neabejojama, modalumą. Dalyvių ir veiksmazodžių deriniais preciziškai atskiriamos istorinės tolimos praeities, artimesnės praeities ir dabarties įvykių plotmės. Laiko atkarpos tvarkingai išsidėsto vienakryptėje ašyje, kurioje aiškiai, žinoma, pagal poetinės kalbos „aiškumo“ kriterijų, lokalizuotos visos šilelį ištikusios negandos. Įaudrintų emocijų dėka laiko mitinio suvokimo galimybė tebėra greta, tačiau konstrukciškai vyrauja istorinės kategorijos.

„Anykščių šilelyje“ reiškiamai sąmoningumo struktūrai tiesiog pažodžiui tinka definicija, kurią formuoja Hansas Georgas Gadameris, apibūdinamas tautinių atgimimų idėjinio tėvo Johanno Gottfriedo Herderio istoriškumo sampratą. Filosofas išryškina *istoriškumo ir mitiškumo* opoziciją kaip paprasčiausią ir podraug visuotiniausią būdą pirmajai sąvokai suprasti: „Žmogaus galimybių, kurių vienos jau yra pasirodžiusios istorijos eigoje, o kitos dar slypi laiko iščio-

se, visuma – štai kas sudaro žmogaus istorinę prigimtį. Pastarajai būdinga neišsemiamą gausą, prilygstanti neišsemiamai pačios gamtos gausai. Iš žmogaus istorinės prigimties veržiasi į dienos šviesą kažkas nuolatos nauja, nuolatos nenumanoma“²⁹.

Pagal krikščionišką baranauskišką versiją, „aukso amžius“ lauktinas ateityje, bet ne kaip grįžimas prie protėvių kunigaikščių istorijos tarpsnio, o kaip tikinčiųjų laukiamas dėl pirmųjų žmonių nuodėmės prarasto Rojaus saviškas pakartojimas Amžinybės Dangaus pavidalu. Kaip sako Eliade, „Pagal abi – begalinio ciklinio laiko ir riboto ciklinio laiko [t. y. Dievo tvarkomo vieno ciklo nuo Amžinybės iki Amžinybės] – doktrinas [...] aukso amžių įmanoma susigrąžinti, kitais žodžiais tariant, jį galima *pakartoti*, begalę kartų, pagal pirmąją teoriją, ir tiksliai vieną kartą – pagal antrąją“³⁰. Istosiosofinėje „Pasikalbėjimo Giesminyko su Lietuva“ vizijoje persergima, kad „aukso amžiaus“ neįmanu sugrąžinti ar sutverti vien žmogiškais pastangomis, tačiau pasitikėjimas Dievo planu, jo paskelbtu meilės įstatymu leidžia priartėti prie amžinųjų žmogaus troškimų išsipildymo.

„Šilelio žmogaus“, valstietiškos kultūros augintinio Baranausko pastangos pačiam sąmoningai perimti krikščionišką laiko bei istorijos išgyvenimą ir jo prisodrinti savo kūriniais yra išpūdingos „gamtinio“, t. y. ciklinio atgimimo metaforą varijuojančio, tautinio sąmonėjimo kontekste. Apšvietos ir romantizmo derinys pasirodė esąs trapus, kaip trapi pati poezija, tačiau išsismelkiantis ir pamažu krikščioninantis lietuvis, besižavinčius atotupsčiais į mitinį „girių“ galvojimą.

Gauta 2002 03 06

Nuorodos

- 1 V. Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 431–455; E. Raila, Apšvieta *versus* romantizmas. Lietuviškasis savitumas, *Romantizmai po romantizmo*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 2000, p. 13–18; P. Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė*, Vilnius: Aidai, 1999, p. 47–74.
- 2 G. Viliūnas, Episteminis posūkis ir lituanistika, *Lituanistika XXI amžiaus išvakarėse*, ats. red. A. Zalatorius, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 50.
- 3 P. Subačius, Antano Baranausko „Dainu dainelė“ – dviejų vertybių sistemų sintezė, *Metmenys*, 1992, Nr. 63, p. 150–163; P. Subačius, Kelionė iš Lietuvos ir į ją, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 1, p. 24–29.
- 4 M. Eliade, *Amžinojo sugrįžimo mitas: Archetipai ir kartotė*, Vilnius: Mintis, 1996, p. 86.
- 5 V. Kavolis, Gebseris ir sociokultūrinės kaitos teorija, *Baltos lankos*, 1994, Nr. 4, p. 156.
- 6 M. Eliade, ten pat, p. 105.
- 7 V. Kavolis, ten pat, p. 156.
- 8 M. Eliade, ten pat, p. 128.
- 9 Ten pat, p. 98.

- ¹⁰ A. Sverdiolas, Laikas: 1. Iki Augustino, *Baltos lankos*, 1994, Nr. 4, p. 15.
- ¹¹ H.-Ch. Puech, La gnose et le temps, *Eranos-Jahrbuch*, vol. XX, 1951, p. 70; cit. pagal: M. Eliade, ten pat, p. 130.
- ¹² M. Eliade, ten pat, p. 130.
- ¹³ C.-F. Geyer, Laikas ir istorija: Antika, *Europos mentaliteto istorija*, sud. P. Dinzelbacher, Vilnius: Aidai, 1998, p. 555.
- ¹⁴ Šv. Augustinas, Išpažinimai: Vienuolikta knyga, *Baltos lankos*, 1994, Nr. 4, p. 49.
- ¹⁵ M. Eliade, ten pat, p. 129.
- ¹⁶ Ten pat, p. 138.
- ¹⁷ M. Cieśla-Korytowska, Mit, *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław...: Ossolineum, 1991, s. 562.
- ¹⁸ M. Eliade, ten pat, p. 146–147.
- ¹⁹ J. Kolbuszewski, Góry, *Słownik literatury polskiej XIX wieku...*, s. 327.
- ²⁰ A. Baranauskas, *Rinktinė*, sud. R. Šepetytė, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 15.
- ²¹ Ten pat, p. 16.
- ²² Ten pat, p. 18.
- ²³ B. Chachulska, „Dopokąd idę...“ O kategorii wysiłku w poezji Norwida, *Religijny wymiar literatury polskiego romantyzmu*, red. D. Zamaćńska, M. Maciejewski, Lublin: KUL, 1995, s. 245.
- ²⁴ S. Valentas, „Anyksczū szilėlys“ – Rytų Lietuvos tekstas, S. Valentas, *Lingvistinis pasaulis poezijoje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 70–71.
- ²⁵ A. Baranauskas, ten pat, p. 40.
- ²⁶ Ten pat.
- ²⁷ Ten pat, p. 39–40.
- ²⁸ S. Valentas, ten pat, p. 84–85.
- ²⁹ H. G. Gadamer, Istoriskumas, *Baltos lankos*, 1995, Nr. 5, p. 186.
- ³⁰ M. Eliade, ten pat, p. 105.

Paulius Subačius

THE END OF THE “GOLDEN AGE”: THE VERSION OF ANTANAS BARANAUSKAS

S u m m a r y

The works of the poet Antanas Baranauskas represent a shift from the cyclic interpretation of time, which belongs to the paradigm of natural and mythical consciousness, towards the linear historical time. This observation, which has already been discussed in the articles of the same author, here is developed in two aspects. On the one hand, it shows that the historical conceptualization of experience in Baranauskas' poetry is sanctioned by the figure of God. On the other hand, it raises the hypothesis that the linearity coming into force can be considered as the factor bringing about the Christianization of the Lithuanian consciousness. The mental reform introduced by Baranauskas is analyzed in the broad context of the paradigmatic alternatives of the perception of time that is characteristic of the European civilization.